

دهروازه کانی زمان

زۆرجار زمانه وانی بهم شیوهیه پیناسه کراوه: توژیینه وهی زانستییه بۆ زمان، به لام ئەمه سه ره له خو شیواندنێکی ساکارانه یه و کردنی زمانه وانیه به ههنگاوێکی به رایێ گرنه بۆ پیتشبینیکردنی جه وهه ری ئەم بابه ته. ئەو کاریکته ره زانستیانه چین که بۆ زمان و لیکۆلینه وه له زمان ده بن به بۆچوونی مۆدیرن؟ پیتش چهند سالتیک ده توانرا وه لامیکێ راست و گونجاو بۆ ئەو پرسیاره ی سه ره وه له لایه ن هه ر زمانه وانیکه وه بدریتته وه، ئەوهش به دووباره کردنه وه ی ئەو مه قولاتانه ی (categories) که دیسپلینی زانایان ریکه ی پیده ده ن. ئیستا واتای لیکۆلینه وه ی زانستی له هه ندێ لایه نی سه ره کیه وه له بۆچوونه ستاندارده کان جیاوازه به تایبه تی له نیو هه ندێ قوتابخانه ی زمانه وانیدا که پشت به تیوری گینه ریتیف ترانسفۆر میشنال (النظرية التحويلية التوليدية). ده به ستن. ئەم تیورهش له م رۆژانه دا کاریگه ریه کی زۆری له سه ر هزری زمانه وانیدا هه یه، له بهر ئەوه پیتوسته له بیرۆکه کانی بکۆلینه وه، به لام پیتش ئەوه ی سه یری کاردانه وه کان بکه ین بۆ گۆشه نیگا به راییه کان که ئەم بۆچوونه به رجه سته یان ده کات، پیتوسته له باره ی زمانه وه باس له بۆچوونی کۆن بکری که تا ئیستاش به بلاوی به کاردیت، له بهر ئەوه ده بی پیتش هه موو شتیک ئاماژه بۆ زانستی زمانه وانی بکه ین که ئیستا گرنگییه کی به کجار زۆری هه یه و له سه ره تا وهش له هه لۆتسته چه سپاوه کانی زانایان و دیسپلینه فه لسه فییه کانی زانست وه رگیراوه. پاش ئەوهش سه باره ت به زمانه وانی ده بی ده ستنیشانی جیاوازی نیوان ئەم زانسته و بیرۆکه هه ره نوویه ئاوه زییه کان بکه ین. هه ندێ جاریش وه ک دوو شتی

دیفید کریستال
له ئینگلیزییه وه: نازاد خدر

ره‌های تیوری گوزارشت له‌م دوو ئه‌رکه ده‌که‌ین، به‌لام هه‌ر وه‌ک له‌ دوا‌ییدا بۆمان دیارده‌که‌وی زۆریش پیکده‌چن. واته‌ ده‌گه‌ریمه‌وه‌ سه‌ر پرسیاره‌که: بۆ توژینه‌وه‌ له‌ زمان، کاریکته‌ره‌ زانستییه‌کانی بۆچوونی زمانه‌وانی چین؟ وه‌لامی نیگه‌ تیفقانه‌ی سه‌ره‌تایی بۆ ئه‌م پرسیاره‌ ئه‌وه‌یه: ئه‌م کاریکته‌رانه‌ به‌ ئاسانی دانا‌شکێن بۆ جوړیک له‌ ماشینیکی ئه‌لیکترونی و به‌کاره‌یتانی سیمبۆل و هاوکیشه‌ی ئه‌بستراکت، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌م کاریکته‌رانه‌ له‌ رووی به‌لگه‌یه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌ندن ئه‌گه‌ر به‌کیتک بیه‌و‌یت ده‌ست به‌ توژینه‌وه‌ی هه‌ندئ‌ به‌شی تاییه‌تی زمانه‌وانی بکات. له‌م رۆژانه‌دا ئه‌گه‌ر لاپه‌ره‌کانی هه‌ر کتیبیکی ریزمانی هه‌لده‌یه‌وه‌ ده‌بینی پره‌ له‌ سیمبۆل، به‌ جوړیک هه‌ست ده‌که‌یت که‌وا تو‌سه‌یری کتیبیک ده‌که‌یت که‌ له‌ باره‌ی زانستی جه‌به‌وه‌یه. ئیمرو له‌ هه‌ر زانکویه‌کی زمانه‌وانیدا به‌ هه‌ر به‌شیکی «فۆنه‌تیک» تپه‌ری، ده‌بینی وه‌ک تاقیگه‌یه‌کی زانسته‌ فیزیکییه‌کانه‌، به‌لام هه‌موو ئه‌وانه‌ لایه‌نه‌ هه‌ره‌ رووکه‌شه‌کانی زانستی زمانه‌وانیه‌یه. سیمبۆل و ماشینه‌کان چه‌ند ئامرازیکن بۆ کو‌تایی هیتان به‌ هه‌ندئ‌ شت نه‌ک بۆ کو‌تایی هیتان به‌ خودی کو‌تاکان. ئیمه‌ ئه‌گه‌ر به‌ ده‌سته‌واژه‌کانی ئه‌م جوړه‌ ئامرازانه‌ سه‌یری زانستی زمان و فیله‌لۆژیا بکه‌ین، ئه‌وا خو‌مان ده‌خه‌ینه‌ نیو‌ چالیک قوولی به‌دحالیبوون له‌ زمانه‌وانی.

ئه‌وه‌ی زۆر گرنگتره‌ له‌م ئامرازه‌ ئه‌بستراکتانه‌ ئه‌و ریکه‌ زمانه‌وانیه‌یه‌ که‌ له‌ توژینه‌وه‌که‌ی خویدا پشت به‌ هه‌نگاوه‌ زانستییه‌کان ده‌به‌ستێ یاخود چاکتر وایه‌ بلێن پشت به‌ میتوودی زانستی ده‌به‌ستێ، به‌لام ئه‌مه‌ چی ده‌گه‌یه‌نی؟ به‌گشتی وادیاره‌ له‌ ده‌ره‌وه‌ی بواری زمانه‌وانیدا (بێنگومان بۆ زۆر له‌ زمانه‌وانانیش) چۆنایه‌تی هه‌ر زانستیک له‌ شیوه‌ ئاساییه‌که‌یدا، به‌ که‌می سێ کاریکته‌ری سه‌ره‌کی هه‌یه‌ ئه‌م کاریکته‌رانه‌ش نابنه‌ به‌لگه‌ی دروست بۆ به‌کلاکردنه‌وه‌ی ئه‌م پرسه‌: ئایا زمانه‌وانی پتر په‌یوه‌سته‌ به‌ زانستی زانسته‌ سروشتی و فیزیکییه‌کان، یان به‌ زانستی زانسته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانه‌وه‌.

ده‌سته‌واژه‌ناسی دیدیکی جیاوازی هه‌یه‌ بۆ ئه‌م سێ کاریکته‌ره‌، به‌لام من ناو له‌م سێ کاریکته‌ره‌ ده‌نیم (ئیکسپلیستینس) «روون و ئاشکرای»، سیستما‌تیکی و بابته‌تی ده‌بی‌ واتای ئه‌مانه‌ چی بی؟ بۆ زانینی ئه‌م واتایه‌، ئیمه‌ وه‌ک سه‌ره‌تایه‌ک ده‌بی‌ له‌ کاریکته‌ری به‌که‌مه‌وه‌ واته‌ «روون و ئاشکرای»، ده‌ست پێبکه‌ین. ئه‌گه‌ر هزری زمانه‌وانی نه‌بی، ئه‌سته‌مه‌ بتوانین ئاکامه‌کانی توژینه‌وه‌ له‌ دوو کاریکته‌ره‌که‌ی دیکه‌ به‌

چاکی بپیکین. زۆر به‌دواها‌ته‌کانیش وه‌ک شه‌پقه‌یه‌کی کۆنینه‌ ده‌بن بۆ هه‌ر که‌سیک که‌ ده‌یه‌وی شتیک له‌ باره‌ی شیکردنه‌وه‌ی زانستیدا بۆ بواره‌کانی دیکه‌ ئه‌نجام بدات. که‌چی ئه‌و ریکه‌یه‌ی که‌ زمانه‌وانه‌کان بۆ راقه‌ی ئه‌زموونی ئه‌م سێ کاریکته‌ره‌ پیتی تپه‌ده‌په‌رن، له‌وانه‌یه‌ لانی که‌م ئه‌وه‌نده‌ ئاسایی نه‌بی‌ت بۆ قوتابیانانی ئاست به‌رز (به‌تاییه‌تی ئه‌وانه‌ی پاشخانیکه‌ی هونه‌رییان هه‌یه‌)، ئه‌وانه‌ی ده‌یانه‌وی له‌م بابته‌ بکۆله‌وه‌، پێشبینی و دیدی ئاینده‌یی شتیکه‌ پتوبسته‌. پتوبستبوون به‌ روون و ئاشکرای له‌ توژینه‌وه‌ی زماندا ده‌کرێ بۆ پتوبه‌ندییه‌ک به‌ هه‌ندئ‌ بابته‌تی جیاواز وه‌رگێردرێ. زۆریه‌ی ئه‌م بابته‌تانه‌ش به‌ راقه‌ و تپه‌گه‌یشتنی ئه‌و شتانه‌ په‌یوه‌ستێ که‌ راسته‌وخۆ کارده‌که‌نه‌ سه‌ر هه‌ر بۆچوونیکه‌ی خودیی بۆ زانست، وه‌ک نموونه‌، روونکردنه‌وه‌ی ته‌واوی ئه‌و گریمانانه‌ی که‌ هه‌ر توژینه‌وه‌یه‌ک له‌سه‌ریان ده‌وه‌ستێ، یان سازدانی هه‌ندئ‌ قو‌ناغی میانگیری روون و ئاشکرا بۆ هه‌ر کیشه‌یه‌کی زمانه‌وانی، به‌تاییه‌تی ئه‌گه‌ر پێشنیار و بیره‌که‌ی دیکه‌ له‌ ئارادا بوون، یانیش پێناسه‌کردنیکه‌ی روونی ده‌سته‌واژه‌کانی په‌یوه‌ست به‌و کیشه‌یه‌وه‌ هه‌بی‌ت. زمانه‌وانان شتی سه‌یر له‌ باره‌ی ئه‌م روون و ئاشکراییه‌وه‌ ده‌لێن و ته‌نانه‌ت هه‌ندیک جار ئه‌م شته‌ سه‌یرانه‌ راسته‌وخۆ به‌و ستانداردانه‌وه‌ په‌یوه‌ست ده‌بن که‌ ئامازمه‌مان بۆ کردن، بۆ نموونه‌ هه‌ندئ‌ جار به‌هیچ جوړیک به‌ ئاشکرا نالین چۆن هۆی ئالۆز، یاخود تپه‌گه‌بشراو له‌ توژینه‌وه‌ی زماندا له‌وانه‌یه‌ خو‌راگرتن له‌ به‌ریه‌رچدانه‌وه‌ی ئه‌و ستانداردانه‌. بۆمان هه‌یه‌ کیشه‌ تیرمینۆلۆژییه‌کان وه‌ک چه‌ند راقه‌یه‌کی سه‌ره‌تایی سه‌بارته‌ به‌و خاله‌ی دوایی سه‌یریان بکه‌ین. مه‌زکردنی تیرمینۆلۆژیای زمانه‌وانی چه‌ند ئاسانه‌- که‌ ئامازمه‌یه‌کی باوه‌ بۆ پاش زمان و چۆن ئه‌م ئامازمه‌یه‌ ده‌شیوێ. هه‌تا هه‌ندئ‌ ده‌سته‌واژه‌ی بنه‌ره‌تی وه‌ک ده‌سته‌واژه‌ی «پیته‌ بزوتنه‌کان» و ده‌سته‌واژه‌ی «ناو» و ده‌سته‌واژه‌ی «رسته‌» پێناسه‌ی جیاوازیان هه‌یه‌ و جیکه‌ی مه‌ترسیش ده‌بن ئه‌گه‌ر تو‌ پروا به‌خۆت بکه‌یت که‌ گو‌شه‌نیگا‌ تاییه‌تیه‌که‌ی خۆت (به‌بی‌ راقه‌ی پتوبست) به‌لای خو‌پنه‌راندا روون و ئاشکرایه‌. ده‌سته‌واژه‌ی adverb (ظرف) بۆ پتوبستبوون به‌ هه‌ندئ‌ پێناسه‌ی روون نموونه‌یه‌کی له‌باره‌ ئه‌گه‌ر به‌کاره‌یتانی واتابه‌خش بی‌ت. هه‌روه‌ها ده‌سته‌واژه‌ی «رسته‌» پتر له‌ (۲۰۰) پێناسه‌ی هه‌یه‌. مه‌ترسی سه‌ره‌له‌دانی ئالۆزی و نادیا‌ری هه‌ره‌شه‌دارتر ده‌بی‌ کاتیک ده‌سته‌واژه‌ی به‌کارهاتوو وادیار نابێ که‌ ئه‌رکیتکی ته‌کنیکی هه‌بی‌ت. وشه‌ی وه‌ک «هه‌لومه‌رج» و «سیما» رۆلێکی گرنگیان هه‌یه‌، ئه‌مه‌ له‌ کاتیکدا که‌ شو‌تینیکه‌ی

یه کجار تاییه تی و شیباویان له نیتو تیکرای سیسته مه کانی و اتادا ده ب، بۆ ئه وهی له کاتی به کارهیتانی رۆژانه یاندا له نیتو ئاخاوتنی مالیدا (domestic) بزر نه بن، ده بی پیناسه یه کی ورد و راشکاوانه یان له ناو ئاوه زماندا هه بی. ئەم جوړه پیناسه یه زۆر پتویسته له بهر میژووی دوور و دریتی بیرکردنه وه. له ریزمان که خۆی له خۆیدا بۆ بیروکه ریزمانیه کان هه لگری پیناسه ی جیاوازه چ ئه وانه ی له ریزمانی ئاساییدان و چ ئه وانه ی له ناو بیروبوچوونه زمانه وانیه کاندان. واته پتویستبوون به پتوهرکاری خۆی کیشه یه که - نیشانه ی نه گه ییووی - im-maturity زمانه وانیه و نه بوونی تیرمینۆلۆژیایه کی تۆکمه یه، به لām ده توانی کاریه گری ئەم پتویسته که متر بکریته وه، ئەگەر زمانه وانان به وردی دهسته واژه کان به کاربیتن، چونکه ئه و کاته هه یچ نه بی ده زانین له کویدا مامه له له گه ل به شتیکی تاییه تی له کاره که ماندا ده که پین و ده توانین به راوردیکی ته واو له نیتوان بیرو بوچوونه کاندان بکه یین، ئەم ورده کارییه هه ر چۆنیک بیت زمانه وانان ده توانن سوودیکی زۆری لیتوهرگرن، لانی کم بۆ زانیی ته واوی بنه ماکانی تیرمینۆلۆژیای و به کارهیتانی دهسته واژه کان. بۆ سازدانی ئەم زانینه ش، بۆ زمانه وان چاکتره که له هه لبژاردنی هه لئوتیسته ره خه ییه که ییدا بۆ سه رجه م دهسته واژه کان زۆر وریا بیت، هه یچ نه بی له م رۆژانه دا. چۆن ئەمه ئه نجام ده دا؟. یه کتیک له رتیه گه کانی ئه نجامدانی ئەمه، ئاشکرکردنی پتوهرکه ی خۆیه تی بۆ پیناسه کردنی (یان بۆ ناولیتانی) سیمایه کی تاییه تی زمان. ئەو شتانه چین که ده بی بۆ ناولیتانی سیمایه کی تاییه تی به ناوی (×) هه بن؟ له وانه یه ئیمه راقه ی ئەم هه لومه رجه له نیتو ناولیتانی دهسته واژه ی «ناو» دا بکه یین، با تۆزیک له زمانه وانیک بیریکه ی نه وه که ده یه وی ناوه کان له زمانی ئینگلیزیدا بدۆزیتنه وه. پیتش هه موو شتییک ئه وه ده زانی هه ندی وشه هه یه له ناو زماندا «ناوی» با به ته کانه «Objects» هه ره وه ها وشه ی دیکه ش هه یه بۆ ناولیتانی شته کانی دیکه ی ناو زمان به کاردیت، به لām ئەو ده یه وی بزانی ئاخۆ رتیه گه ی چاکتری دیکه بۆ پیناسه کردنی ئەم جوړه وشانه هه یه کاتیک که به کاردین، بۆ ئه وه ی له پاشخانه ئالۆزه که ی و اتاکانیا چاکترین و ئەم کاره ی به روونترین شیوه ئه نجام بدات، ئەو بۆ پیناسه کردنی هه ر وشه یه که په یه وه سه به هۆیه ی «ناو» ده ست ده کا به دارشتی جوړه ها پتوهر، هه ندیک له م پتوهرانه له وانه یه زۆر روون و راشکا و بن و هه ندیکی دیکه شیان که متر.

بۆ نمونه بلتی: من ناو له هه ر وشه یه که ده نیم «ناو» ئەگەر رۆلی بکه ر (subject) بگێری له ناو رسته یه کدا

(وهک پشیله کان بۆن ده که ن)، من ناو له هه ر وشه یه که ده نیم «ناو» ئەگه ر پیتش با به تیک بکه وی وه ک «پشیله که»، من ناو له هه ر وشه یه که ده نیم «ناو» ئەگه ر به شتیوه ی تاک و کو به کاریت (وهک پشیله کان، پشیله)، من ناو له هه ر وشه یه که ده نیم «ناو» ئەگه ر گوزارشت له دۆخیکی کو تایی بکات (وهک پشیله کان)، من ناو له هه ر وشه یه که ده نیم ناو ئەگه ر پریپۆزیشنیک - پیتشی بکه وی ت وه ک (له پشت پشیله کاندان). هه ر لیره شدا له وانه یه بوه ستی و بیر له وه بکاته وه که ئەم پینچ پتوهره بۆ پیناسه کردنیک روون و ئاشکرای ئەم وشانه به سه له رسته کانی زماندا وه ک «ناو» به کاریت. ئەمه سه ره تای ده ست پیکردنی بیرکردنه وه یه تی له زۆریه ی وشه کانی زمان که ئەو به شتیوه یه کی ئینچووتیف (باطنی) هه ست ده کات ئەو ناوانه ن له وانه یه هه موو ئەو شتانه بکه ن که ئەو پتوهرانه ده یلی. ئەم کاره شی هه یچ نه بی له زالبوونی به سه ر هه لومه رجیکی دژوار و ئاسته نگیکی ناکاودا یارمه تی ده دا. بیکومان هه لومه رج و ئاسته نگی وا له ئارادا هه یه، بۆ نمونه ئەو وشانه ی که له زمانی ئینگلیزیدا پیتیان ده گوتری «ناو» له زمانه کانی دیکه دا ناولیکی تریان هه یه. بۆ نمونه، هه ندی زمانه وان ی سکۆلاری (مه دره سی) پیتیان وایه با شتره ئەگه ر به وشه ی وه ک «جۆن» و «له نده ن» بو تری «ناوی تاییه تی» له نیتو ئاخاوتندا نه ک له نیتو ریزماندا. پرسیار لیره دا ئه وه یه، ئایا ئەم جوړه وشانه ناوی ریزمانین یان نا؟ له راستیدا هه لبژاردنی ناولیتانیک بۆ ئەم جوړه وشانه گوزارشت له دوو بیروکه ی جیاوازه کات. مه حالیشه بریار له سه ر ئەم پرسیاره بدری به بی هه بوونی بیروکه یه که له باره ی پتوهری ئەو جوړه شته ی که راقه مان کرد. چۆن ئەم دوو جوړه وشه یه پیک ده چن و ئایا له ناو ریزماندا به هه مان جوړ کار ده که ن که له ناو ئاخاوتندا ده یکه ن؟ ئەگه ر ده یکه ن، ئەوا شتیکی ره وایه که ناولیتانی - ناو، یان هه بی، ئەگه ر نا ناتوانین دهسته واژه ی ناویان به سه ر پیاده بکه یین، ئەمه ش سه رمان لیده شیوتی.

ئیسنا ئەگه ر به و پتوهری که له سه ره وه با سمان کرد به راوردی نیتوان وشه ی «جۆن» و «پشیله» بکه یین، جیاوازییه که به ئاشکرا دیارده که وی. واته ئەم جوړه وشانه وه ک یه ک نین، به لām به ته واویش جیاوازیین، به لکو که میک جیاوازی له نیتواندا هه یه. هه ر بۆ نمونه ده لیتین، ئایا رهنگی زه رد یان سوور له رهنگی پرته قالی نزیکتره؟ له راستیدا سوودی سازدانی ریزمان به ته واوی له نیتو ئەم جوړه کیشه و شیکردنه وانه دایه: ئایا بونیادی X پتر به بونیادی Y یان به بونیادی Z ده چی؟ ئایا ده توانی بونیادی X به بونیادی V و بونیادی W

په یوه ست بکړی؟

نه گهر بمانه وئ پیوستوبون به روون و ناشکرایي هر دهسته واژه په ک به ره و قوناغی کی تر به رین، نهوا نه م جوړه پرسپاران به ره و روومان ده بنه وه: له سر چ بنه مایه ک پیوه ری پیناسه کردن له شوینی په که میدا هله د بهر پیردری؟ له بهر چی پیوه هله د بهر پیرین، آیا دهره نجامه کانی جیاواز ده بن؟ لیره دا دهمه وئ بلیم، هر هه ولتیک بؤ پؤلینکردن یان نیمچه پؤلینکردنی نمونه کانی نیو زمانیک، به توندی به ره و هه بوونی گوتاریک سه باره ت به بوونی پیوه ناراسته مان ده کات. بابلین رسته کانی نیو زمانیک به سر (۱۰) شیوه دا دابهش ده کړین، نه م راستیه هیچ به هایه کی نامینئ نه گهر نه زانین له سر چ بنه مایه ک نه م پؤلینکردنی شیوه کان (تایپولوزیا) ساز دروه، نه گهر نا چون ده توانین تایپولوزیا په کی دیکه ی نه لته رنیتیف هله سه نگیین که نه و رستانه به سر (۹) شیوه دا دابهش ده کا؟ به لام نه مه وک نمونه که ی سه ره و، دؤخیکي ئالوزی تاییه تییه. نه مه ش نه وه ناگه یه نی که هر هه مو دؤخه کان ئاوا ئالوزن، نه وه ش ناگه یه نی که نیمه ده بی جه خت له پیناسه و هله سه نگانندی سر جه م دهسته واژه تیگه یستره و گشتیه کانی نیو هر زمانیک بکه یین بؤ توژینه و دیان، نه گهر وا نه که یین توژینه و دیه کی تاییه گهرایی (نیمپریکی) دهسته بهر نا که یین: نیمه له پیناسه کردنی دهسته واژه کانی زمان به رده وام ده بین و تاکیکي هره ژیره که مان تا دوا خالی نه م پرؤسه په ناوه ستئ. له وانه شه نه و دهسته واژانه به شیوه یه کی راسته و خوژی تیوری له گه ل هیله سه ره کیسه که ی لیکولینه و دیه که دا نه گونجین، بیگومان نه گهر ستاندارده کانیان سوودیکیان له نیو نه ده بدا بؤ زمانه وانی هه بییت، ره چا و ده کړین یان هیچ نه بی نه گهر کیسه یه ک له باره ی و اتا کانیان کارنه کاته سه ر نه و خاله ی که ناکوکی له سه ره. بؤ نمونه زانینی ژماره کانی ناو زمانئ ینگیلیزی پیوستی به وه سفکردنی نه وه هه یه که چون ناوه کان فریه ی خو بان ساز ده دن. لیره دا په کییک له و خالانه ی ده بی بیزانین نه وه یه که (S) (ئیس) ی کو تایی له م زمانه دا بیترکردن (تلفظ) ی جیاوازی هه یه و له سه ر سروشتی نه و ده نکه ده وه ستئ که به کو تایی ناوه که ده لکن. بؤ نه وه ی نه م جیاوازییه راقه بکه یین، ده بی نه وه روون بکه یینه وه که له وشه ی وک پشیله کاندای Cats پیستی S پیستیکی بیده نکه که چی له وشه ی سه گه کاندای Dogs ده نگداره- که واته دهسته واژه ی ده نگدار و بیده نگ پیناسه ی ستانداردیان هه یه له ناو بواری فونه تی که دا به پیستی نه و ره یه ی که له نیویدا ژتی ده نکه کان له کاتی گوتنی ده نکه کاندای ده جوولینه وه، به لام

نه مه زور کار ناکاته سه ر ریساکانی فونه تیک له زمانداو کاربگه ریبه کی نه و توژی له سه ر بیروکه گشتیه که ی سروشتی ژماره کان له نیو ناوه کاندای نییه. له لایه کی دیکه وه، نه گهر بمانه وئ له و ریگه به بکولینه وه که له ناویدا «ژتی ده نکه کان» کارده کن، نه و ده بی به ته وای نه و روون بکه یینه وه: نیمه ده مانه وئ بزانین دهسته واژه ی ده نگدار و دهسته واژه ی بیده نگ چی ده گه یه نی؟ چونکه نمونه ی زور هه یه له ناو زماندا، جیاوازی نیوان نه و دوو دهسته واژه یه به ته وای دیار نییه. نه و جیاوازییه زانینی گرنگه به تاییه تی بؤ دارشتنی بؤ چوونیکي ره خنه یی بؤ تیرمینولوزیا. له وانه شه کیسه ی تیرمینولوزیا و پیوستوبون به پیوه کاربگه ریبان له سه ر زمانه وانه کاندای له هه موو شتیکی دیکه بؤ زمانه وان زیده تر بییت. له هه مان کاتدا زمان کو تایی نامانچ و نامرازی لیکولینه وه که یه تی: نه و له شیکردنه وه که بیدا بؤ زمان، هر زمان به کار دینئ. شتیکی دیکه له زمانه وانیدا هه یه که وا ده کات پیوستوبون به روون و ناشکرایي پیناسه ی دهسته واژه کان فاکته ری هه ره گرنگ بییت. په کییک له م شتانه په یوه ندی به به کاره یانی نووسینه وه ی سیمبولی هه یه، چونکه پیش نه وه ی زمانی ناخواتن شی بکه یینه وه، ده بی بینووسینه وه و نه گهر پرومان به سیسته مه ناماده ییه کانی ئورسوگرافیا نه بی نه و ده بی په نا بؤ به کاره یانی هه ندئ سیسته می نووسینه وه ی فونوتیکي به یین، به لام هر سیسته میکی نووسینه وه په کجار تاییه تی و ده گمه نه: به کاره یانی سیما تاییه تیبه کانی ده نکه کان، بیروکه ی سیمبولی ده به خشئ و شتیکی دیکه فهرامؤش ده کا. بؤ نمونه سیمبولی P له سه ره تایی وشه ی «Pit» دا به پیستی نه و سیسته مه نووسینه وه سیمبولیه یه که به «نه لفویتی فونوتیکي جیهانی» ناسراوه، ناماره بؤ نه و ده نکه ده کات که به هوئی کرانه وه ی له ناکاوی لیه داخراوه کانه وه دروست ده بی، واته ژتیبه کانی ده نگ له وکاته دا ناله ریته وه. لیره دا نیمه سئ جوړه سیمای نه و ریگه یه مان هه یه که نه م ده نکه ی تیدا ده گوتری، به لام له م پیودانگه دا «سیمای دیکه ی پیستی P» له نارادایه که نه م پیناسه یه نایگریته وه، ده مه وئ بلیم، ماسولکه ی لیه کان له کاتی گوتنی ده نگی P دا توند ده بن به تاییه تی نه گهر له گه ل پیستی b به راورد بکړی. هه رچه نده له وانه یه نه م نمونه یه بی واتا بییت، به لام هیچ نه بی نه وه روون ده کاته وه که چون کیسه که ئالوز ده بی نه گهر ره چاوی نووسینه وه ی سیمبولی نه کړی. هه لبراردنی سیمبولیکي تاییه تی (یان کو مه له سیمبولیک) له وانه یه گرتی تیوری ئالوزی لیکه ویتته وه،

ئەم گرتى تىۋرېيانەش لەوانەيە بەھۆى كارەكانى زمانەوانىك روونتر بېنەو كاتىك زانىارىيە نووسىنەو ەيەكانى خۆى بۆ شىكردەنەو ەو گرتىانە ئامادە دەكات. باپەت و ئامانجى سەرەكى لىرەدا، سازدانى پرنسپىپە تىۋرېيە گشتىيەكانە كە راقەى بونىادى زمانىكى تايپەتى و رەھا دەكەن، بۆ ئەو ەى ئەم ئامانجەش بېتىكىن، دەپ ئىمە لەناو سروسى شتەكاندا دەست بە تۆزىنەو ەى زمانە تايپەتە تاكەكانى كۆمەل بکەين. ئىمە يەكەم جار لە ئاخاوتنى تاكىك دەست پىدەكەين ئىنجا دىنە سەر ئاخاوتنى سى كەس. ەندى جار ەندى جىاوازى زۆر خىرا لەنىوان نمونەكانى ئاخاوتنى كەسىك و ئاخاوتنى كەسانى دىكە سەرەلدەدەن. تىۋرى زمانەوانىش ئەگەر بىەوئى راقەى ەموو شتىك لە بارەى زمانەو ە بكات (واتە راقەى جىاوازىيە خۆرسكىيەكان و نمونە گشتىيەكانى ئاخاوتن بكات ئەوا دەپ ەول بەدات ئەو پرنسپىپانە سازىدات كە راستەوخۆ بەو جىاوازىيانەو ە پەيوەستن. زۆرەى لىكۆلىنەو ە سۆسىۋ زمانەوانىيەكان و سايكۆ زمانەوانىيەكان:

لە بارەى ئەو جىاوازىيانەو ەيە، بۆ نمونە ئەگەر لە كۆمەلە كەسىك بېرسن چۆن وشەى «Controversy» بىژ دەكەن، ئەوا بەلایەنى كەمەو ەو جۆرە فاكتەر لە زەنىماندا دروست دەپ، يەكەمىان ئەو ەيە، ئىمە دەپ بەرپىگەيەكدا بەرپۆ ەبەين كە وەلامى ئامادەكراوى پىشەختى پىنەبى، دوو ەمىان ئەو فاكتەرەيە كە بە ەلېژاردنەكەى ئىمە بەجۆرى ئەو كەسانە پەيوەستە كە لىيان دەپرسىن چۆن وشەى ناوبراو لە دەمىان دپتە دەرەو ە. كەواتە، روون و ئاشكرايى راقەى دىسپلىنە زمانەوانىيەكان دەرپىكى ژىرە بۆ سەرەو توىبى زمانەوان. بەتايپەتى پاش سەرەلدانى تىۋرى رىزمانى خولقىنەر. ئەگەر زمانەوان تىوانى بىر لەو ە بكاتەو ە و كە لەوانەيە سەرەم كارە مېتالانگولىجەكانى ەلەبن، ئەوا ئەو كاتە لەوانەيە بتوانىت خۆى لە زۆرەى ئەو تەلە پراكتىكى و تىرمىنۆلۆژىيانە بپارىژى ەك ئەو تەلانى كە لەنىو رىزمانە باو ەكاندا ەن.

ەندى خالى لاواز لە بىروبوچوونە باو ەكانى رىزمانەوانىدا بەدى دەكرى، ەك پىو ەرى شىكردەو ە و كۆكردەو ەى زانىارى كە زۆر ئالۆزە. بىگومان ئەمە ئەو ە ناگەيەن كە ئەم جۆرە رىزمانانە سەبارەت بەزمان بەدخالىبىوونە، بەلكو ئەو ەگەيەن كە ەندى بىرۆكەيان بە تەواوى روون نىن يان بە روونى راقە نەكراون. بۆ نمونە ئىمە لەم رىزمانەدا زۆر جار ناتوانىن

بزانىن بۆچى رستەيەك بەو رىگە ئاسايىەشى ئىعراپ دەكرى، يان بۆچى وشەيەك پىبى دەوترى ئاوەلكار ئەوى دىكە «ناو» كەچى ئەم جۆرە پرنسپىپانە زۆر رەوا و ژىرانەن. كارىكتەرى سەرەكى دوو ەمى تۆزىنەو ەى زانسىتى بۆ زمان پىبى دەوترى كارىكتەرى سىستەماتىكى، من مەبەستم ئەو ە نىيە كە ئەم كارىكتەرە جىاوازىيەكى تەواوى لەگەل كارىكتەرى روون و ئاشكرايىدا ەيە، بەلام ەندى جار ئەم جىاوازىيە پىبى لەسەر دادەگىرى.

يەكپىك لە تەو ەرە گرنگ و تىۋرېيەكانى ئەم كارىكتەرە بەسىما و ئاكارەكانى زمان، پەيوەستە، بۆ نمونە پىو ەندىيە گرنگەكانى نىوان ئەو سىما و ئاكارانە. ئەم تەو ەرش دەمانگە رىنپىتەو ە بۆ تەو ەرى دوو ەمى كارىكتەرى سىستەماتىكى زمانەوانى. دەتوانىن بلىن، پىو ەستىمان بە تۆزىنەو ە لە دىاردەيەك ەيە لە رىگەى ەندى ەنگاوى مېتۆدى و ستاندارد، شتىكى روونە، بەلام ئەمە تەنيا جۆرە پىشېنىيەكە، لەوانەيە تەنيا يەك شت بپارى لەسەر ئەو ە بدا، ئايا پىش ئەو ەى لە چەمكى كار بکۆلىنەو ە، دەپ لە بونىادى چەمكى ناو بکۆلىنەو ە؟ ئەو ەش بىگومان پىو ەستى بە زانىنىكى پىشېنەيى ەيە كە دەپ زمانەوان پىش ئەو ەى دەست بە تۆزىنەو ەكانى بكات ەيى، ەر ئەو ەش بۆ پىگە سىستەماتىكىيەكانى زمانەوانى دەرپىنپىكى تەواو ە: خالى گرنگ لىرە كە دەپ پىبى لەسەر داگىرى ئەو ەيە، دەپ زمانەوان تىگەيشتىنى خۆى بۆ دىاردەيەك پراكتىزە بكات، لە كاتىكدا كارە وەسفىيەكانى جىگىر و گونجاوانە لە ەر قۇناغىكى تۆزىنەو ەيەكدا بەكار دىن، ئەم گونجاندىنە گرنگىن شتە لىرەدا نەك ەر بۆ بىركردەو ە بەگشتى، بەلكو لەبەر ئەو زەختەش كە دەخرىتە سەر زمانەوان بەھۆى پىو ەستى بۆ سازدانى بەراوردىك لەنىوان نمونە و كۆدەكانى زمان.

زمانەوان بوونەو ەرىكى بەراوردكارە. مەبەستم ئەو ەيە كە كارە تەواو ەكەى، برىتىيە لە بەراوردكردىنى دوو بەشى زۆر بچووكى زمان، بۆ ئەو ەى بزانى ئايا ەردووكىيان ەمان پرنسپىپە بونىادىيەكان نمايش دەكەن يان نا؟ بۆ ئەو ەى بپارى بەدات لەسەر ئەو ە، ئايا شىكردەو ەكەى بۆ بەشى بچووكى A لەسەر بەشى بچووكى B دا پىدە دەكرى؟. كەواتە بۆمان ەيە بلىن گونجاندىن وەچەى روونبوونەو ەيە.

سەرچاو ە:

بەشىكى كىتپى: 1971, England, Penguin Books (Linguistics) دىفئىد كرىستال